

Ks. ADAM MALINOWSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

adammalinowski6@wp.pl

ORCID: orcid.org/0000-0002-2021-671X

WYBRANE ZAGADNIENIA Z PRACY ADMINISTRACYJNO-PASTERSKIEJ BISKUPA KAZIMIERZA JÓZEFA KOWALSKIEGO W LATACH 1946–1951

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SPLP.2022.015>

Streszczenie

Biskup Kazimierz Józef Kowalski przybył do diecezji chełmińskiej w 1946 roku. Przez całe dotychczasowe życie był związany z Kościołem gnieźnieńskim i poznańskim. Przybycie na teren diecezji obcej i pod wieloma aspektami zniszczonej przez działania okupanta niemieckiego mogło rodzić wyzwanie. Biskup Kowalski od początków swojej posługi podjął się odbudowy tego, co zostało zniszczone podczas wojny. Zaczął od reform administracyjnych – ustanawiał nowe parafie, zadbał o obsadę personalną tych miejsc, które wakowały z powodu śmierci bądź wojennej emigracji kapłanów. Dbał o sztukę sakralną (w Episkopacie zasiadał w Komisji ds. Sztuki Sakralnej) – czego wyrazem były liczne zarządzenia i apele. Wygłaszał nauki i homilie z okazji ważnych wydarzeń nie tylko w skali Kościoła diecezjalnego, ale i ogólnopolskiego. Zadbał o pamięć pomordowanych kapłanów, czego symbolicznym aktem był pochówek zmarłego w czasie wojny biskupa pomocniczego Konstantyna Dominika. Pomagał wiernym poranionym przez wojnę wrócić do praktyk duchowych i duszpasterskich – w tych kwestiach odznaczał się wyrozumiałością i delikatnością. Jego życie było podporządkowane Kościołowi, czego dowiódł, wybitnie zarządzając diecezją w pierwszych (niewątpliwie najtrudniejszych) latach jej funkcjonowania po wojnie.

Słowa kluczowe: *Kazimierz Józef Kowalski, diecezja chełmińska, Kościół w Polsce po II wojnie światowej, administracja, duszpasterstwo*

*SELECTED TOPICS IN THE ADMINISTRATIVE AND PASTORAL MINISTRY
OF BISHOP KAZIMIERZ JOZEF KOWALSKI FROM 1946 TO 1951*

Abstract

Bishop Kazimierz Jozef Kowalski arrived to Diocese of Chelmnno in 1946. Throughout his life he was associated with the local Churches of Gniezno and Poznan. To begin a ministry in a foreign diocese which was also largely destroyed by the German occupiers certainly posed a challenge. Bishop Kowalski immediately started to rebuild what had been lost during the war. He began with administrative reforms by establishing new parishes and nominating clergy to those that remained vacant due to the deaths or the wartime emigration of priests. He cared for the sacred art (in Bishops' Conference he was a member of the Commission for Sacred Art) which was manifested in numerous initiatives and funding appeals. He gave numerous homilies on the occasion of important events not only in the diocesan Church but also nationwide. He took care of the memory of murdered priests. The burial of the auxiliary bishop Konstantyn Dominik, who died during the war, was a powerful symbolic act. He helped the faithful wounded by the war to return to their spiritual and pastoral practices. In these aspects he was distinguished by his forbearance and gentleness. His life was to serve the Church, as he proved by his outstanding stewardship of the diocese in its first (and undoubtedly the most difficult) post-war years.

Keywords: *Kazimierz Jozef Kowalski, Diocese of Chelmnno, the Church in Poland after the World War II, administration, pastoral care*

Ksiądz biskup Kazimierz Józef Kowalski był pierwszym biskupem chełmińskim po zakończeniu II wojny światowej. Przejął rządy w diecezji po ks. Andrzeju Wronce, który pełnił funkcję administratora apostolskiego diecezji, z woli Prymasa Polski kard. Augusta Hlonda. Diecezja chełmińska zmagala się wówczas ze zniszczeniami wynikającymi z działań wojennych oraz stratami duchowieństwa, które były bardzo dotkliwe. Jego posługa nie ograniczała się więc wyłącznie do zadań administracyjnych – musiał zapewnić posługę pasterską tam, gdzie brakowało kapłanów oraz dokonać odnowy życia duchowego powierzonych mu wiernych. Sprawowanie posługi pasterskiej utrudniały mu władze komunistyczne, które za jeden z głównych celów postawiły sobie walkę z Kościołem, jako instytucji wrogiej ideologii socjalistycznej. Represje nowych władz nie ominęły Kościoła – przykładowo w 1951 roku zamknięto czasopismo „Orędownik Diecezji Chełmińskiej” – organ urzędowy, w którym publikowano decyzje biskupa diecezjalnego i Kurii Biskupiej w Pelplinie. Mimo trudności czasu stalinizmu biskup Kowalski doskonale wywiązał się z zadań pasterskich, co jest przedmiotem niniejszego opracowania.

ŻYCIORYS

Biskup Kazimierz Józef Kowalski urodził się 2 marca 1896 roku w Gnieźnie jako syn Leona i Pelagii z d. Celler. Jego ojciec, z zawodu nauczyciel i katecheta, za zdecydowaną i propolską postawę musiał znosić szykany swoich niemieckich przełożonych. Wychowywał Kazimierza w duchu patriotycznym i religijnym. Dbał o edukację syna, który w Gnieźnie ukończył z wyróżnieniem szkołę podstawową i gimnazjum. Po zdaniu egzaminu dojrzałości wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego w Poznaniu, skąd został skierowany na studia w Münster. Naukę przerwał wybuch I wojny światowej, z powodu której został zaciągnięty do wojska. W 1915 roku został wysłany na front, skąd wrócił po zakończeniu wojny w 1918 roku. Brał udział w powstaniu wielkopolskim, gdzie dosłużył się stopnia kapitana. Za swoje zasługi został odznaczony Krzyżem Niepodległości i Odznaką Powstańca Wielkopolskiego. Po zakończeniu jedyne w historii Polski zwycięskiego powstania powrócił do seminarium w Poznaniu, aby dokończyć studia teologiczne. W czasie formacji jeden rok studiów odbył w Strasburgu, gdzie uzyskał tytuł magistra teologii. 8 października 1922 roku, w bazylice prymasowskiej w Gnieźnie przyjął święcenia prezbiteratu z rąk kardynała Edmunda Dalbora¹.

Po przyjęciu święceń kapłańskich odbył studia filozoficzne w Wyższym Instytucie Filozoficznym w Lovanium, gdzie 13 lipca 1925 roku uzyskał tytuł doktora filozofii. W roku 1926 został mianowany profesorem filozofii w Wyższym Seminarium Duchownym w Poznaniu, zaś rok później objął stanowisko wykładowcy filozofii i etyki w Studium Filozoficznym w Gnieźnie, które pełnił do 1935 roku. W tym roku obejmuje urząd rektora Wyższego Seminarium Duchownego w Poznaniu i wykładowcy misjologii oraz teologii pasterskiej. Będąc z zamiłowania tomistą, w 1934 roku zorganizował Międzynarodowy Zjazd Tomistyczny oraz brał udział w zjazdach tomistycznych i filozoficznych w Pradze (1932, 1934), Rzymie (1936) i Krakowie (1936). Był odpowiedzialny za redakcję czasopism „Studia Gnesnensia”, „Teologii Praktycznej” i „Annales Missiologicae”².

Wybuch II wojny światowej spowodował znaczne trudności w dalszej pracy duszpasterskiej i akademickiej. W 1939 roku z polecenia ks. prymasa Augusta Hlonda udał się do Polski centralnej i wschodniej, aby zorganizować seminarium. Ścigany przez gestapo, które wydało na niego wyrok śmierci, zmuszony był ukrywać się w Pełkiniach pod Przemyślem. Tam angażował się w tajne nauczanie i pracę duszpasterską. Po wojnie powrócił do funkcji rektora seminarium w Poznaniu i Gnieźnie. W roku 1946 papież Pius XII mianował go biskupem diecezjalnym

¹ Por. W. Eborowicz, *Ks. Biskup Kazimierz Kowalski*, „Nasza Przeszłość” 34 (1971), s. 7.

² J. Liedtke, „Miles Christi” – *Ks. Biskup Kazimierz Józef Kowalski, Ordynariusz Diecezji Chełmińskiej*, „Studia Elbląskie” 16 (2015), s. 25.

chełmińskim. Święcenia biskupie otrzymał w katedrze pelplińskiej 4 sierpnia 1946 roku. Głównym konsekratorem był Prymas Polski kard. August Hlond, zaś współkonsekratorami byli biskupi: Tadeusz Zakrzewski (biskup diecezjalny płocki) oraz Jan Stepa (biskup diecezjalny tarnowski). Jego zawołaniem biskupim były słowa „Miles Christi” (Żołnierz Chrystusa). Jako biskup zasłynął ze znakomitej organizacji życia religijnego i duszpasterskiego, zatroskanego o swoją diecezję. Dźwignął Kościół chełmiński ze strat, jakich doznał on w czasie wojny. Zadbał o wykształcenie duchowieństwa, na miejsce zamordowanych i zaginionych w czasie wojny kapłanów powołał nowych. Nie przeszkodziły mu w tym braki w kadrcie profesorskiej i pożar budynków seminaryjnych³.

Podczas Konferencji Episkopatu Polski pełnił funkcje: przewodniczącego Komisji Sztuki Kościelnej i Komisji Misyjnej Episkopatu, krajowego dyrektora Unii Apostolskiej oraz członka Komisji Studiów KUL-u⁴. W 1959 roku zwołał i przeprowadził synod diecezjalny⁵. Za jego rządów w diecezji uzyskane zostały pozwolenia na koronację wizerunków Matki Bożej w Byszewie, Sianowie, Toruniu, Piasecznie i w Lipach⁶. Rozpropagował w diecezji chełmińskiej kult Matki Bożej Nieustającej Pomocy – którą Jan XXIII w 1962 roku ogłosił pierwszą patronką diecezji chełmińskiej⁷. Brał czynny udział w obradach Soboru Watykańskiego II.

Zmarł 6 maja 1972 roku, przebywając na Jasnej Górze. Został pochowany w bazylice katedralnej w Pelplinie.

OBJĘCIE DIECEZJI

W momencie zakończenia działań wojennych diecezja chełmińska wakowała po biskupie Stanisławie Wojciechu Okoniewskim. Był to pierwszy polski biskup po I wojnie światowej na stolicy biskupiej w Pelplinie. Umacniał polskość na Pomorzu, przez co ściągnął na siebie nienawiść Niemców, zwłaszcza gdańskich. Wiedział, że w przypadku wojny będzie jednym z pierwszych, którzy zostaną przez Niemców aresztowani, dlatego zdecydował się na ucieczkę. Wybrał życie tułacza, zostawiając na miejscu w Pelplinie biskupa Konstantyna Dominika. Przed wojną, widząc, że świat pogrąży się w wojennej zawierusze, współpracował z władzami państwowymi w akcji zabezpieczenia najcenniejszych zabytków diecezjalnych przed zagrabieniem ich przez najeźdźcę. Kiedy do Polski wkroczyły wojska radzieckie, uciekł do Rumunii. Będąc na wygnaniu, starał się interwenio-

³ W. Eborowicz, *Ks. Biskup*, s. 9.

⁴ Tamże.

⁵ Tamże.

⁶ J. Liedtke, „*Miles Christi*”, s. 33–34.

⁷ Tamże.

wać u Ojca Świętego w sprawie losów swojej diecezji. Był przeciwny nominacji bpa Spletta na administratora diecezji chełmińskiej. W swojej korespondencji z prymasem Polski pisał m.in. o pogwałceniu konkordatu, polityce okupanta względem diecezji chełmińskiej i jej kapłanów, germanizacji Pomorza. Zaproponował rozwiązania, które miały na celu zmniejszenie do minimum uprawnień administratora. Nieskuteczna interwencja u papieża załamała biskupa – większy ból sprawiła tylko wiadomość o wymordowaniu kapłanów pelplińskich, za co siebie osobiście obwiniął. Jego wygnańczy szlak wiódł przez Włochy (Rzym), Francję, Hiszpanię (Madryt, Sewilla) i Portugalię (Lizbona). Mimo dobrej opieki lekarskiej cierpiał na depresję związaną z tęsknotą za krajem i mordowaniem duchowieństwa diecezjalnego. Zmarł 1 maja 1944 roku w Lizbonie⁸.

Wojny nie przeżył także biskup Konstantyn Dominik – biskup pomocniczy chełmiński. Ciężko schorowany uniknął aresztowania, które spotkało innych kapłanów pelplińskich 20 października 1939 roku. Będąc internowany przez Niemców, został przeniesiony do Gdańska. Chorował na anemię złośliwą, co przyczyniło się do jego śmierci 7 marca 1942 roku. Pochowano go najpierw w Gdańsku, a następnie, po wojnie, przeniesiono jego ciało na cmentarz parafialny w Pelplinie (7 marca 1949 roku). Obecnie toczy się jego proces beatyfikacyjny⁹.

Początkowo dla diecezji chełmińskiej wyznaczono administratora. Został nim ksiądz Andrzej Wronka, który oprócz diecezji chełmińskiej objął również diecezję gdańską. Doszło do odwrócenia sytuacji z czasów II wojny światowej. W czasie wojny posługę administratora diecezji chełmińskiej pełnił biskup gdański Carl Maria Splett. Po wojnie diecezja gdańska i chełmińska znalazły się w całości w granicach Polski, co spowodowało konieczność wyznaczenia administratora apostolskiego spośród polskiego duchowieństwa. Decyzję o powołaniu tymczasowego rządcy diecezji podjął Prymas Polski kard. August Hlond, który otrzymał od papieża Piusa XII specjalne uprawnienia organizacyjne dla Kościoła w Polsce¹⁰. Ks. Andrzej Wronka nie mógł pełnić funkcji pontyfikalnych – nie posiadał święceń biskupich. Uzyskał jednak prawo noszenia niektórych odznak biskupich, jakie przysługiwały wówczas protonotariuszom apostolskim – w Polsce bardziej znanym pod nazwą infułata. Otrzymał prawo udzielania sakramentu bierzmowania i święceń niższych na terenie własnych terytoriów¹¹. W przypadku decyzji administracyjnych nie mógł podejmować rozstrzygnięć, które przyniosłyby szkodę diecezji

⁸ A. Liedtke, *Wojenne losy biskupa chełmińskiego Stanisława Wojciecha Okoniewskiego 1939–1944*, Pelplin 1983, s. 22–30.

⁹ D. Galanciak, *Biskup Konstantyn Dominik (1870–1942) – święty kapłan*, „Symposium” 23 (2019), s. 227.

¹⁰ S. Wilk, *Nadzwyczajne uprawnienia Prymasa Polski kard. Augusta Hlonda*, „Studia Prymasowskie” 5(2011), s. 17.

¹¹ A. Hlond, *Dekret o nominacji dla Administratora Apostolskiego dla diecezji chełmińskiej i gdańskiej*, „Orędownik Diecezji Chełmińskiej” 1(1945) nr 1, s. 2.

lub władzy nowego biskupa¹². Ks. Andrzej Wronka, będąc tymczasowym zarządcą, starał się unormować sytuację, jaką zastał w diecezji. Przede wszystkim ułatwiał ludziom spełnianie praktyk duszpasterskich. Udzielał jurysdykcji kapłanom przygranicznych dekanatów, zarówno w swojej diecezji, jak i diecezjach sąsiadujących – dawało to możliwość wsparcia dekanatów i parafii cierpiących na brak duchowieństwa¹³. Było to ważne ze względu na konieczność posiadania takiej władzy przy sprawowaniu sakramentu pokuty¹⁴. Pomógł ludziom dotkniętym przez wojnę, łagodząc przepisy postne, ograniczył post i wstrzemięźliwość od pokarmów mięsnych do Środy Popielcowej i Wielkiego Piątku¹⁵. W miarę możliwości starał się zapewnić wakującym parafiom duszpasterzy, często powierzając kilka parafii pod zarząd jednego duchownego¹⁶. Zmieniał granice parafii, aby wierni mieli bliżej do kościoła. Odpowiadał chętnie na prośby zainteresowanych przeniesieniem do innych parafii ze względu na różnego rodzaju trudności, uniemożliwiające praktykowanie we wcześniejszych parafiach.

Po przejściowym okresie administrowania diecezją przez ks. Wronkę, diecezja chełmińska otrzymała dwóch nowych biskupów: Kazimierza Józefa Kowalskiego (jako biskupa diecezjalnego) i Bernarda Czaplńskiego (jako biskupa pomocniczego). Tym samym zakończył się czas wakatu stolicy biskupiej w Pelplinie. Nominację biskupią ks. Kowalskiego ogłoszono 4 marca 1946 roku¹⁷. Otrzymał specjalną dyspensę, pozwalającą przyjąć sakrę biskupią bez oczekiwania na bullę papieską.

Niedługo po nominacji biskupa Kowalskiego, papież Pius XII mianował pierwszego powojennego biskupa pomocniczego. Został nim ks. Bernard Czaplński – ówczesny proboszcz Bazyliki Świętych Janów w Toruniu. Urodził się 5 października 1908 roku w Grabowie. Niedaleko Grabowa, w Lubawie zdobył wykształcenie – z wyjątkiem matury, którą zdawał w Chojnicach w 1927 roku. Po maturze odbył formację w pelplińskim seminarium, którą zakończył, przyjmując święcenia prezbiteratu 19 grudnia 1931 roku w tamtejszej katedrze. Swoją posługę kapłańską pełnił w Grudziądzu i Toruniu. Tam zastał go wybuch II wojny światowej. Niemcy po zajęciu tamtych terenów od razu wzięli się za rozprawę z duchowieństwem i 18 października 1939 roku wśród aresztowanych znalazł się ks. B. Czaplński. Od tamtego momentu jego życie zwiąże się z niemieckimi obozami koncentracyjnymi:

¹² M. Sitarz, *Procedura zarządzania Kościołem w sytuacjach nadzwyczajnych*, „Teki Komisji Prawniczej PAN”, Lublin 2010, s. 187.

¹³ *Jurysdykcja dla kapłanów*, ODCh 1(1945) nr 2, s. 3.

¹⁴ *Codex Iuris Canonici* 1917, kan. 872.

¹⁵ *Przepisy postne*, ODCh 2(1946) nr 1, s. 5.

¹⁶ *Zmiany duchowieństwa*, ODCh 1(1945) nr 1, s. 28; ODCh 1(1945) nr 2, s. 17; ODCh 2(1946) nr 2, s. 52. Na przykład: *Zmiana granicy parafii Radzyń i Gruta*, ODCh 2(1946) nr 1, s. 6; *Zmiana granicy parafii Gdynia Orłowo i Gdynia Mały Kack*, ODCh 2(1946) nr 2, s. 34.

¹⁷ *Dekret w sprawie nominacji ks. Kazimierza Kowalskiego na biskupa chełmińskiego*, ODCh 2(1946) nr 3, s. 82.

najpierw z Nowym Portem, potem ze Stutthofem i dalej z Wsią Graniczną Sachsen-Hausen-Oranienburgiem i w końcu z Dachau, gdzie doczekał się wyzwolenia. Po wojnie pełnił posługę duszpasterską w Chojnicach, które ucierpiały w wyniku działań wojennych. W 1947 roku przeniesiono go na probostwo do parafii św. Janów w Toruniu, w której pracował przed wojną. Nie pozostał tam jednak długo. Otrzymał bowiem nominację biskupią na biskupa tytularnego Faustinopolis i biskupa pomocniczego chełmińskiego. Sakrę biskupią przyjął w bazylice św. Janów w Toruniu 4 kwietnia 1948 roku. Głównym konsekratorem był biskup Kazimierz Józef Kowalski, natomiast współkonsekratorami byli bp Franciszek Jedwabski (Poznań) i Franciszek Korszyński (Wrocław). Zawołanie biskupie ks. Czaplińskiego brzmiało: „In vinculis pro Christo” (W więzach, okowach dla Chrystusa) i nawiązywało do jego doświadczeń z czasów wojny. Przez lata towarzyszył wiernie bp. Kowalskiemu, udając się z nim na Sobór Watykański II. Brał udział w sesjach uchwalających *Konstytucję o Liturgii Świętej*. Po śmierci biskupa Kowalskiego przez dziewięć miesięcy administrował diecezją, by 17 marca 1973 roku zostać jej biskupem diecezjalnym. Za czasów jego rządów swój pontyfikat rozpoczął Jan Paweł II. Dwa razy złożył papieżowi wizytę *ad limina apostolorum*. Witął go także z pielgrzymami pod Gnieznem w trakcie I pielgrzymki Papieża do Polski. 30 grudnia 1980 roku zmarł w starogardzkim szpitalu. Pochowano go w katedrze pelplińskiej¹⁸.

DZIAŁALNOŚĆ ADMINISTRACYJNA

Biskup Kazimierz Józef Kowalski, który objął swój urząd z rąk administratora Andrzeja Wronki, kontynuował dzieło rozpoczęte przez swojego poprzednika. Wprowadził większe zmiany terytorialne w parafiach. Erygował kilka nowych placówek duszpasterskich w Chełmnie (parafia św. Józefa)¹⁹, Bukowcu²⁰, Tczewie (św. Józefa)²¹, Hallerowie²², Krokowie²³, Gdyni (parafia Najświętszego Serca Pana Jezusa)²⁴ i Iłowie²⁵. Dbał o kwestie budownictwa sakralnego – w Episkopacie był przewodniczącym Komisji Sztuki Sakralnej. Otoczył opieką odbudowę ze zniszczeń wojennych i materialnych katedry w Pelplinie, co też wyrażało się w pod-

¹⁸ Por. W. Kasyna, *Sześć lat u boku bp. Bernarda Czaplińskiego (1908-1980)*, w: *Księga jubileuszowa 350 lat Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie*, red. A. Nadolny, Pelplin 2001, s. 445–448.

¹⁹ *Dekret erygujący nową parafię w Chełmnie*, ODCh 3(1947) nr 2, s. 121.

²⁰ *Dekret erygujący nową parafię w Bukowcu*, ODCh 3(1947) nr 2, s. 122.

²¹ Parafia pw. Św. Józefa istniała wcześniej jako kuracja. Zob. *Dekret erygujący nową parafię w Tczewie*, ODCh 3(1947) nr 6, s. 526.

²² *Ustanowienie nowej parafii w Hallerowie*, ODCh 4(1948) nr 1, s. 23.

²³ *Ustanowienie nowej parafii w Krokowie*, ODCh 4(1948) nr 1, s. 25.

²⁴ *Ustanowienie nowej parafii pw. Najświętszego Serca Jezusa w Gdyni*, ODCh 5(1949) nr 1, s. 19.

²⁵ *Ustanowienie nowej parafii w Iłowie*, ODCh 5(1949) nr 2, s. 89.

trzymywaniu wcześniejszych apeli ks. Wronki odnośnie do przekazania utensyliów liturgicznych na rzecz katedry i podatku *cathedraticum*. W czasie okupacji niemieckiej katedra została sprofanowana przez hitlerowców. Niemcy urządzili w budynkach pocysterskich szkołę policyjną. Katedrę pelplińską próbowano wykorzystać jako miejsce dla specjalnych akademii. Zaprzestano tego po interwencji biskupa Carla Marii Spletta²⁶. Przez lata miejscem kultu dla mieszkańców Pelplina był kościół pw. Bożego Ciała. W wyniku zbliżania się Armii Czerwonej, wojska i ludność niemiecka ewakuowały się z Pelplina. Katedrę zastano ograbioną i splądrowaną. Dzięki wysiłkom bp. Kowalskiego szybko podźwignęła się ze zniszczeń i strat.

W pierwszych powojennych latach funkcjonowania diecezji pojawiła się kwestia przejmowania opuszczonych świątyni protestanckich. Po zakończeniu II wojny światowej nastąpiła akcja wysiedleńcza ludności niemieckiej z Ziemi Odzyskanych. Reformacja, z której wyłoniło się wyznanie ewangelickie, miała swoje początki w Niemczech, a pierwszoplanową postacią był zakonnik niemiecki Marcin Luter. Z Niemiec rozprzestrzeniła się na kraje ościennie, a ze względu na tolerancję wyznaniową w Rzeczypospolitej Obojga Narodów – zagościła na ziemiach polskich. Wokół kościołów ewangelickich gromadziła się mniejszość niemiecka, czyniąc je niejako kościołami narodowymi. Mimo początkowych sporów pomiędzy nimi a katolikami (z najsłynniejszym „tumultem toruńskim²⁷”), luteranie żyli spokojnie obok katolików. Należałoby dodać, że w latach zaborów, a w szczególności tzw. *Kulturkampf*, nasiliły się antagonizmy pomiędzy katolikami i protestantami, gdyż władze zjednoczonego Cesarstwa Niemieckiego faworyzowały interesy tych drugich. Dodatkowo walka z katolicyzmem w Niemczech miała charakter germanizacyjny – z katolikami utożsamiano głównie Polaków. Gdy Polska odzyskała niepodległość, katolicyzm wrócił na miejsce religii narodowej w młodym państwie, jednocześnie tolerując denominacje wyznawane przez innowierców. W czasie II wojny światowej Niemcy stosowali podobną politykę co wobec katolików. Zakazano nabożeństw w języku polskim, mordowano duchownych, zamykano świątynie. Wpłynęło to na spadek liczby wiernych praktykujących i uczestniczących w ewangelickich nabożeństwach. W wyniku ww. czynników i ewakuacji ludności niemieckiej, kiedy zbliżał się front, kościoły protestanckie zaczęły pustoszeć i niszczeć, pozostawione samym sobie. Po wojnie pojawił się problem dalszego losu tych budynków. Kierowano zapytania do władz państwo-

²⁶ J. Walkusz, *Stosunek okupanta hitlerowskiego do spraw religii i kultu katolickiego w powiecie kartuskim w latach 1939–1945*, Pelplin 1978, s. 73–74.

²⁷ Tumult toruński – potoczna nazwa zamieszek pomiędzy protestantami i katolikami, które miały miejsce w Toruniu dnia 16 lipca 1724 roku. w ich wyniku zostało zdemolowane kolegium jezuitów w Toruniu, a większość sprawców rozruchów osądzono i ukarano śmiercią. Zob. S. Kujot, *Sprawa toruńska z r. 1724*, „Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 20(1894), s. 2–6.

wych o możliwość przejścia tych świątyń, które zostały puste po poprzednich użytkownikach. Biskup Kowalski koordynował realizację polecenia Gdańskiego Urzędu Wojewódzkiego z 1945 roku, które w momencie umacniania się władzy komunistycznej było wielokrotnie zmieniane, na niekorzyść katolików²⁸.

Ordynariusz chełmiński wydawał również szczegółowe instrukcje dotyczące przestrzegania przepisów w świątyniach katolickich. Zawarto w nich gorący apel o przestrzeganie zapisów dokumentów prawnych, zarówno państwowych jak i kościelnych. Podstawą do wydawania takiego rodzaju dokumentów były zastrzeżenia i niedogodności, które zgłaszano biskupowi Kowalskiemu. Brało się to z nieświadomości duchownych, zwłaszcza tych, których świątynie zostały zniszczone w czasie działań wojennych. Proboszczowie często, chcąc jak najszybciej dokonać potrzebnych napraw i remontów, naruszali przepisy państwowe. Nie chcąc dopuścić do dawania pretekstu władzom komunistycznym, nastawionym nieprzychylnie do instytucji Kościoła, bp Kowalski starał się apelować do duchownych o rozsądek. Podejmował też interwencje w sytuacjach nadzwyczajnych – do takich należy zaliczyć pożary Seminarium Duchownego w Pelplinie i dawnej katedry chełmińskiej w Chełmży. Jego apele spotkały się z szerokim odzewem ze strony wiernych²⁹.

TROSKA O SPRAWY DUSZPASTERSKIE

Oprócz zadań typowo administracyjnych do obowiązków biskupa należy sprawowanie opieki nad duszpasterstwem. Bp Kowalski musiał zadbać również o odbudowę wewnętrzną diecezjan, która była równie konieczna co sprawy materialne i administracyjne. Przeżycia wojenne odcisnęły bowiem piętno na wiernych, którzy często byli na długi czas pozbawieni regularnej opieki duszpasterskiej. Tę starał się przywracać już administrator diecezji ks. Wronka³⁰. Zmieniał granice parafii, aby wierni mieli bliżej do kościoła. Odpowiadał chętnie na prośby zainteresowanych przeniesieniem do innych parafii ze względu na różnego rodzaju trudności uniemożliwiające praktykowanie we wcześniejszych miejscach. Biskup Kowalski po okresie przejściowym zachęcał wiernych do w miarę normalnego praktykowania sakramentów i innych praktyk religijnych (postów, modlitw i nabożeństw). Używając ojcowskiego, duszpasterskiego języka w niektórych zarządze-

²⁸ *Dotyczy opieki nad opuszczonymi kościołami protestanckimi*, ODCh 1(1945) nr 2, s. 16.

²⁹ *Pożar seminarium duchownego w Pelplinie*, ODCh 3(1947) nr 2, s. 120; *Pożar kościoła pokatedralnego w Chełmży*, ODCh 6(1950) nr 4, s. 244.

³⁰ *Zmiany duchowieństwa*, ODCh 1(1945) nr 1, s. 28; ODCh 1(1945) nr 2, s. 17; ODCh 2(1946) nr 2, s. 52. Na przykład: *Zmiana granicy parafii Radzyń i Gruta*, ODCh 2(1946) nr 1, s. 6; *Zmiana granicy parafii Gdynia Orłowo i Gdynia Mały Kack*, ODCh 2(1946) nr 2, s. 34.

niach, próbował uczulić kapłanów na odnawianie życia duchowego wiernych zranionych przeżyciami wojennymi³¹.

Wygłosił liczne homilie, które publikowano następnie w „Orędowniku Chełmińskim”. Dwie z nich zostały ogłoszone w Gnieźnie, co świadczy o tym, iż ówczesny biskup chełmiński nie zapomniał o swojej macierzystej diecezji. Pierwsza z nich ma charakter hagiograficzny, gdyż została ogłoszona na uroczystych niesporach odpustowych ku czci św. Wojciecha, którego kult w Gnieźnie, od początku istnienia chrześcijaństwa w Polsce, był szczególnie żywy³². Druga homilia biskupa Kowalskiego wygłoszona została przy okazji złożenia w katedrze gnieźnieńskiej serca prymasa Polski kardynała Augusta Hlonda³³. Kard. Hlond ma szczególne znaczenie dla powojennych losów diecezji chełmińskiej, bowiem to on, korzystając ze szczególnych uprawnień Stolicy Apostolskiej, ustanowił tymczasowego administratora diecezji³⁴ i wyświęcił nowych kapłanów w katedrze pelplińskiej (24 lutego 1946 roku)³⁵. Zmarł 22 października 1948 roku. Jego pogrzeb składał się z dwóch ceremonii: pochówku ciała i pochówku serca. Pogrzeb odbył się w Warszawie, serce zaś pochowano w Gnieźnie. Spowodowane to było unią personalną między archidiecezją gnieźnieńską i warszawską.

Biskup Kazimierz zadbał również o reaktywację działających przed wojną organizacji, grup i stowarzyszeń wiernych, takich jak: Bractwo Adoracji Najświętszego Sakramentu³⁶, Krucjata Eucharystyczna Dzieci³⁷, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej i Żeńskiej³⁸, Koło Księży Abstynentów³⁹ i Koło Misyjne⁴⁰. Szczególną zaś uwagę poświęcił Unii Apostolskiej Kleru (był jej Krajowym Prorektorem)⁴¹, a także Dziełu Powołań Kapłańskich, co wyraża się w licznych zarządzeniach i apelach (zarówno do duchowieństwa jak i wiernych)⁴².

Wielką troską otoczył duchowieństwo, które zostało przy życiu po zakończonej wojnie. Wysokie straty w diecezji chełmińskiej wynikały ze stosunku Niemców

³¹ *Przepisy nt. Komunii Świętej*, ODCh 5(1949) nr 1, s. 17; *Spowiedź wielkanocna*, ODCh 3(1947) nr 1, s. 116

³² K. Kowalski, *Święty Wojciech z łaski Bogarodzicy – Dziewicy Apostoła pełni Chrystusowej*, ODCh 3(1947) nr 3, s. 230–240.

³³ K. J. Kowalski, *Serce Prymasa*, ODCh 5(1949) nr 1, s. 58–62.

³⁴ A. Hlond, *Dekret o nominacji administratora apostolskiego dla diecezji chełmińskiej*, ODCh 1(1945) nr 1, s. 2.

³⁵ *Neoprezbiterzy*, ODCh 2(1946) nr 2, s. 52.

³⁶ *Bractwo adoracji Najświętszego Sakramentu i opieki nad ubogimi kościołami*, ODCh 3(1947) nr 2, s. 135.

³⁷ *W sprawie Krucjaty Eucharystycznej*, ODCh 3(1947) nr 6, s. 538.

³⁸ K. Kowalski, *W sprawie stowarzyszeń katolickich*, ODCh 3(1947) nr 5, s. 383–384.

³⁹ *W sprawie ruchu abstynenckiego*, ODCh 3(1945) nr 2, s. 142.

⁴⁰ *Wskazówki praktyczne odnoszące się do prowadzenia dzieł misyjnych*, ODCh 3(1947) nr 1, s. 32.

⁴¹ *Unia Apostolska Kapłanów*, ODCh 3(1947) nr 1, s. 18–20.

⁴² *W sprawie Papieskiego Dzieła Powołań Kapłańskich*, ODCh 3(1947) nr 1, s. 13–17.

do Pomorza, które traktowali jako ziemie niemieckie, bez możliwości istnienia jakiegokolwiek elementu polskiego. Dokonana w czasie dwudziestolecia międzywojennego stopniowa polonizacja diecezji spowodowała zdecydowane wrogie nastawienie okupanta do polskich katolickich księży. W głównej mierze obwiniano ich za nadawanie w swojej posłudze polskiego ducha patriotycznego. Pelplin jako stolica diecezji, w której znajdowały się główne instytucje kościelne, ucierpiał wyjątkowo. Po wkroczeniu Niemców niemalże od razu uaktywniły się paramilitarne jednostki Selbstschutzu⁴³. Na podstawie przygotowanych przez miejscowych volksdeutschów list proskrypcyjnych przystąpiły do tzw. Intelligenzaktion. Szczególnie boleśnie dla diecezji wpisał się dzień 20 października 1939 roku. Tego dnia Niemcy aresztowali i zamordowali kapłanów pelplińskich: wykładowców seminarium, urzędników Kurii Biskupiej i profesorów Collegium Marianum. Ocalał tylko: ciężko schorowany bp Konstantyn Dominik oraz ks. Franciszek Sawicki – który był potrzebny przy ewidencjonowaniu zagrabianych dzieł sztuki. Bp Kowalski po wojnie oddał hołd pomordowanym poprzez zorganizowanie powtórnego pogrzebu biskupa Konstantyna Dominika na cmentarzu parafialnym w Pelplinie. Jego szczątki zostały złożone tuż obok wcześniej pochowanych kapłanów – ofiar krwawej jesieni pelplińskiej. Za jego rządów opublikowano obszernie wspomnienia ks. Mantheya i ks. Sawickiego o zamordowanych kapłanach, aby ich pamięć przetrwała dla potomnych⁴⁴.

Zachęcał duchownych do podnoszenia kwalifikacji przez egzaminy aprobacyjne: *pro cura* i *pro beneficio*⁴⁵. Nadał „Orędownikowi Diecezji Chełmińskiej” funkcję pisma naukowego, gdzie przez pewien czas oprócz dekretów i zarządzeń pojawiały się obszernie artykuły naukowe: w sposób szczególny należy wyróżnić ks. F. Mantheya, posługującego się zarówno swoim nazwiskiem, jak i pseudonimem „Świętojański”⁴⁶.

⁴³ Intelligenzaktion – niemiecki kryptonim na podjętą przez okupanta akcję aresztowania i mordowania przedstawicieli polskiej inteligencji na terenach zajętych przez wehrmacht. Zaliczani do tej grupy byli również księża. Zob. S. Biernacki, *Wehrmacht a zbrodnie hitlerowskie w Polsce 1939–1945*, „Dzieje Najnowsze” 32(2000) nr 2, s. 15.

⁴⁴ F. Manthey, „...*Qui nos praecesserunt cum signo fidei...*” *Rzecz o profesorach Seminarium Duchowego w Pelplinie, pomordowanych, poległych i zmarłych w związku z wojną 1939–1945*, ODCh 3(1947) nr 2, s. 151.

⁴⁵ *Kurs duszpasterski dla kapłanów*, ODCh 5(1949) nr 2, s. 187; *Egzaminy pro beneficio i pro cura*, ODCh 3(1947) nr 5, s. 390–391; *Dodatkowy egzamin pro cura*, ODCh 4(1948) nr 1, s. 29; *Dodatkowe egzaminy pro beneficio i pro cura*, ODCh 4(1948) nr 6, s. 405; *Egzamin pro beneficio i pro cura w roku 1949*, ODCh 5(1949) nr 1, s. 32–33; *Egzaminy pro beneficio i pro cura*, ODCh 5(1949) nr 6, s. 421.

⁴⁶ F. Manthey, *Religiologia diamaty*, ODCh 4(1948) nr 6, s. 456–458; *Pojęcie życia*, ODCh 5(1949) nr 3, s. 253–255; *o pochodzeniu życia* ODCh 5(1949) nr 4, s. 350–352.

PODSUMOWANIE

Zaprezentowane wybrane aspekty działalności biskupa Kazimierza Józefa Kowalskiego dowodzą, że mimo trudności związanych z problemami zaistniałymi po zakończonej wojnie, udało mu się odbudować diecezję chełmińską (zarówno administracyjnie jak i duchowo). Przedstawiona analiza materiału archiwalnego, jakim jest przede wszystkim „Orędownik Diecezji Chełmińskiej”, pozwala określić go jako pasterza zasłużonego i wybitnego. Odegrał szczególną rolę w przywróceniu względnej normalności w funkcjonowaniu Kościoła chełmińskiego i przygotowaniu go pod dalszy rozwój – mimo rodzącej się w Polsce dyktatury komunistycznej. Na podstawie diecezjalnego organu urzędowego można zauważyć konkretne kierunki jego posługi: reformy administracyjne, dbałość o sztukę sakralną, pamięć o pomordowanych. Wszystko to sprawiło, iż diecezja szybko odbudowała się po wojnie i mogła dalej się rozwijać na chwałę Bożą i pożytek wiernych.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Diecezjalne w Pelplinie (ADP)
„Orędownik Diecezji Chełmińskiej” od 1(1945) nr 1 – do 7(1951) nr 1.
Źródła drukowane
Codex Iuris Canonici (Watykan 1917).

Opracowania

Biernacki S., *Wehrmacht a zbrodnie hitlerowskie w Polsce 1939–1945*, „Dzieje Najnowsze” 32(2000) nr 2, s. 15–22.
Eborowicz W., *Ks. Biskup Kazimierz Józef Kowalski*, „Nasza Przeszłość” 34(1971), s. 7–20.
Galanciak D., *Biskup Konstantyn Dominik (1870–1942) – święty kapłan*, „Sympozjum” 23 (2019), s. 227.
Kasyna W., *Sześć lat u boku bp. Bernarda Czaplińskiego (1908–1980)*, w: *Księga jubileuszowa 350 lat Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie*, red. A. Nadolny, Pelplin 2001, s. 445–448.
Kujot S., *Sprawa toruńska z r. 1724*, „Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 20(1894), s. 2–6.

Liedtke A., *Wojenne losy biskupa chełmińskiego Stanisława Wojciecha Okoniewskiego 1939–1944*, Pelplin 1983.

Liedtke J., *Miles Christi – Ksiądz Biskup Kazimierz Józef Kowalski, Ordynariusz Diecezji Chełmińskiej*, „Studia Elbląskie” 15(2015), s. 23–41.

Sitarz M., *Procedura zarządzania Kościołem w sytuacjach nadzwyczajnych*, „Teki Komisji Prawniczej PAN”, Lublin 2010.

Walkusz J., *Stosunek okupanta hitlerowskiego do spraw religii i kultu katolickiego w powiecie kartuskim w latach 1939–1945*, Pelplin 1978 [mps BDP].

Wilk S., *Nadzwyczajne uprawnienia Prymasa Polski kard. Augusta Hlonda*, „Studia Prymasowskie” 5(2011), s. 15–27.